

KARAKALPAKÇADA ETTİRGEN ÇATI EKİ -t ÜZERİNE

Ezgi SIRTİ*

Özet

Türkçenin gramerinde fiillerin ilgili oldukları isimlerle ilişkisini belirlemek üzere bir kategori oluşturan -ş-; -l-; -n- ekli gövdeleri, anlam bakımından fiillerde çatı başlığı altında ele alınmaktadır. Eski Türkçeden beri canlı bir kullanımı olan -t ekiyle meydana getirilen fiil çatısı da ettirgen (*faktiv*) ve oldurgan (*kausativ*) işlevleriyle belirlemektedir: akıt-, taşıt-, oynat- vb.

Bu -t ekinin zaten ettirgen ve oldurgan gövdeler üzerine -Ir-t veya -DİR-t biçiminde birliği de gözlenmektedir: kaç-ır-t, bit-ir-t veya bildir-t, aç-tır-t vb. Türkçe *oynatır-* veya *beklettir-* gibi açık heceyle biten fiil gövdelerinde ise biriken ek dizisinin -t-DİR- biçiminde farklı olduğu da açıktır.

Türkiye Türkçesinde genel gramerler dışında bazı monografilerle de bu sorun işlene gelmektedir. Bunların yanı sıra Genel Türk Dilinin Kıpçak sahasına ait bir yazı dili olan Karakalpakçada -t ettirgen gövdesi ise dikkat çekici özellikler taşımaktadır: Tek heceli *ürkit-* “korkutmak, ürktmek” gibi fiillerde; çok heceli *balpayt-* (< *balpay-*) “yatıştırmak, teskin etmek”; *antalat-* (< *antala-*) “mecbur etmek, zorlamak” *baykat-* (< *bayka-*) “uyarmak”; *sanat-* (< *sana-*) “saydırmak” gibi fiillerde ettirgenlik morfemi -t'nin Karakalpakçada da Genel Türkçedeki kurallar doğrultusunda yapıma hizmet ettiği görülmektedir.

Ancak Kkalp. *dizilt-* (< *dizil-*) “bir sıraya koymak” ve *jetilt-* (< *jetil-*) “varmak, yetişmek” gibi edilgen gövdelerdeki ve *alda-n-t-* “birini aldatmak, kafa karıştırmak; birini sakinleştirmek”; *alk-ın-t-* “tüketmek; nefessiz bırakmak; heyecanlandırmak” gibi dönüşlü gövdelerdeki -t- ettirgen eki Karakalpak söz varlığında çok dikkat çekici kullanımlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çatı, Ettirgenlik, -t Eki, Karakalpakça.

ON THE CAUSATIVE VOICE SUFFIX -t IN KARAKALPAK

Abstract

In the grammar of Turkish, stem with the -ş-; -l-; -n suffixes that create a category to determine the relation of the verbs with the nouns they are related to, are examined with under the title of voice in verbs in terms of meaning. The verb voice which has been formed by the "-t" suffix and which has been used since The Old Turkic, appears with its causative and transitive functions: *akit-*, *taşıt-*, *oynat-* etc.

This -t suffix is also observed that it is formed in the form -Ir-t or -DİR-t on causative and transitive stems: *kaç-ır-t*, *bit-ir-t* or *bildir-t-*, *aç-tır-t-* etc. It is also clear that the verb stems ending with open syllable such as *oynatır-* or *beklettir-* in Turkish, and this suffixes sequence is different in the form of -t-DİR.

This problem is still being dealt with some monographs other than general grammars in Turkish Language. In addition, in Karakalpak which is a written language belonging to the Kipchack area of the General Turkic Language, causative stem -t, has remarkable properties: Causative morpheme -t in verbs like monosyllabic *ürkit-* “to scare”; polysyllabic *balpayt-* (< *balpay-*) “to sedate, to calm”; *antalat-* (< *antala-*) “to force”; *baykat-*

* Dr., MEB, el-mek: ezgisirti@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5190-2790>

(< *bayka-*) “to warn”; *sanat-* (< *sana-*) “to force count”, is observed that it contributed to the derivation in Karakalpak, according to the rules of General Turkic Language.

However, -t suffix in the passive stems like *dizilt-* (< *dizil-*) “to put in order” and *jetilt-* (< *jetil-*) “to arrive” and -t suffix in the reflexive stems like *alda-n-t-* “to cheat someone, to confuse; to appease” is revealed with remarkable uses in Karakalpak vocabulary.

Key Words: Voice, Causative, The Suffix -t, Karakalpak.

Fiilin özne ve nesneyle olan ilişkisinde beliren *çatı* kavramı, gramerlerde hem fiilden fiil yapımı başlığı altında hem de fiillerin kip kategorisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Faktitiflik konusunda eklenmedeki fiilin nesne varlığına ilişkin esasen iki görüş mevcuttur: Yalnızca yapma bildiren fiillere gelen ekler “ettirgen” çatı özelliğinin söz konusu olduğuna dair görüşlerde geçişli eylemlerin katmerli çekiminden söz edilir. Ayrıca semantik olarak da ettirgenlik, eylemin işaret ettiği işi “başkasına yaptırma” ayrımıyla verilir. (Banguoğlu 2007: 275-276; Gencan 1979: 329-331) Fiilin nesne almasının onu ettirgen (*faktitif*) çatı kategorisine soktuğunu savunanların tespitlerinde ve örneklerinde esas olan, çatı ekli fiil gövdesinin nesne alabilirliği ve işlevidir (Ergin 1986, Deny 2012, Korkmaz 2007, Öner 1998, Eker 2003, Kara 2016). Dilbilimsel yaklaşımlar doğrultusunda çatı kategorisini leksikolojik ve semantik açıdan da inceleyen çalışmalarda ise fiil görünüşlerinde biçimbirimler dışında da anlam paralelliklerinin söz konusu olduğu durumlara dikkat çekilmiştir (Demircan 2003, Kerimoğlu 2009, Lyons 1983: 333-338).

Türk dilinin klasik gramerlerinden birini yazan M. A. Kazembek, fiilde çatı kavramından *Transitivum* başlığı altında söz eder. Burada yazarın “-t, -dır, -r, -ğız, -kiz, -z” eklerini çekimlendikleri fiillerin hece ve ses özelliklerine göre tasnif etmeye çalıştığı görülür. Birden fazla heceli fiillerde -t ekini (*arat-, büyüt-, otlat-, semirt-*) verdikten sonra yazar, tek heceli fiillerde ise tek bir kuralın olmadığını belirttiğinden sonra /l/ ve /y/ bitişli fiillerde -dır ekini (*aldır-, bildir-*), /ç/, /ş/, /t/, /k/ bitişli fiillerde -r ekini (*bitir-, geçir-, şaşır-*; oysa krş. *açtır-, keçtir-*), Tatar diyalektlerinde görülen fakat Türkçede kullanımda olmayan -ğız/-ğuz, -kiz/-küz eklerini (*durğuz-, gürkez-, tuğuz-*) anar. Ayrıca katmerli çekimin Tatarlarda -t, -dır, -tır ekleriyle (*bitirt-, öldürt-, baklatdır-*) yapıldığını belirterek tasvirini bitirir. (Kazembek 1848: 158-159).

J. Németh, Türkiye Türkçesi için çok kullanılan gramerinde konumuz olan *Kausative* bölümünü üç maddeye ayırmıştır: **1.** -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür; **2.** -t; **3.** -dır, -dir, -dur. İlk maddede yalnızca birkaç örnekle yetinirken (*düşür-, çıkar-, pişir-*) ikinci maddede açık heceli ve /l/, /r/, /n/ sesli bitişlerden sonra -t ekinin gelme durumunu örneklendirir: *beklet-, oturt-*. Son maddede ise kapalı heceli konsonant bitişli fiillere, nadiren de /l/, /r/, /n/ ile sonlanan tabanlara gelen söz konusu eki verir: *yedir-, öldür-, yazdır-, açtır-*. Önemli not ibaresiyle de *kaldır-* ve *göster-* fiillerini *kalk-* ve *gör-* dikkatleriyle vererek paragrafı sonlandırır. (Németh 1916: 92) Burada yazarın verdiği *yedir-* fiili CV tipi açık heceli kök örneği olarak dikkat çekicidir.

J. Deny, çatı bildiren yapım ekleri olarak *Ettirgen veya Oldurucu Fiil* başlığı altında oldurma ve yaptırma ayrımını verdikten sonra -DİR (bütün tek heceli köklerde ve /l/, /r/ akıcıları dışındaki ünsüzlerle biten fiillerde; *yedir-, sordur-, bindir-*) ve -t (/l/, /r/ sesleriyle ya da ünlülerle biten çok heceli fiillerde; *göstert-, ufalt-, söylet-*) eklerini anıp “küralsız ettirgenler” paragrafıyla da tek heceli birtakım fiil köklerine gelen -ir, -er, -it eklerinden söz eder: *taşır-, şişir-, kopar-, akıt-*. (Deny 2012 § 579-581)

A. N. Kononov ise Türkçede ettirgen çatı formunda ikinci sıraya koyduğu -t ekini iki sınırla verir:

1. Çok heceli ve son sesi -l, -r olan fiillerde -t: *azalt-, boşalt-, oturt-*.

2. Tek heceli fiillerde; son sesi -k olan fiillerde -(I)t: *akıt-, sapıt-, azıt-*. (Kononov 1956: 112-114)

Türkçede “geçişli-ettirgen” fiiller üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan birini kaleme alan Osman Nedim Tuna, Kononov ve Deny’nin işlek olan ekleri ilk sırada vermeyi tercih etmelerini morfolojik izah ve öğretim açısından doğru bulmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple özel durumlarıyla, işlevleriyle ve biçimleriyle kategorize ettiği morfemleri *özelden genele* doğru sıralamış, -(I)t ekinin kullanıldığı beş fiili “işlek olmayan ekler” bahsinde vermiştir. İşlek olan ekler bölümünde yalnızca -t- ve -Dir- başlıkları yer almaktadır:

İşlek olmayan: -(I)t- (5): ak-ıt-, kok-ut-, kork-ut-, sark-ıt-, ürk-üt-.

İşlek olan: -t- : Vokaller veya /l/ ve /r/ünsüzlerinden biri ile biten çok heceli fiillere getirilir: kana- / kanat-, ayıl- / ayılt-, göğer- / göğert- vb. (Tuna 1986: 407)

M. Musaoğlu “Türkçede Çatı” başlıklı incelemesinde Türkçe -r ve -t ekli fiil gövdelerinin “sağlama, sebep olma, yardım etme, izin verme, yaptırma, öldürme, oluşturma” işlev ve anlamlarına yol açtığını vurgulamış ve Türkçe Sözlük (TDK 1998) içinde 250’den fazla etkin fiilin bulunduğunu ve bunların 200 adedinin geçişsiz fiillerden geçişli fiil türettiğini belirtmiştir (Musaoğlu 2008: 228).

Çatı Eklerinin Üst Üste Gelme Biçimlerinde -t’nin Yeri

İlk çatı eki olarak -t- Türkçede -t morfeminin yukarıda sözü edilen kurallar neticesinde geldiği fiil kök ya da gövdelerinden sonra -Dir ekiyle bir ettirgenlik aşaması kaydettiği görülmektedir: “bekle-t-tir-“. -t ettirgen çatı morfemli fiillere gelen bir diğer çatı ise edilgen (*pasif*) çatı morfemi -l’dir: “oyna-t-ıl-“. Bu durumda -t ettirgen gövdeli bir fiil, Türkçede ya -Dir ekini de alarak derecelendirilir ya da eylemin pasifleştirilmesi söz konusu olabilir.

Son çatı eki olarak -t- Türkçede ettirgenlik eki -t’nin sonda yer aldığı fiil gövdelerine bakıldığında bu durumun yalnızca mevcut bir ettirgen gövdeyi pekiştirmek suretiyle gerçekleştiği ya da yine aynı işlevle üçüncü bir morfem olarak kullanıldığı görülmektedir: “tut-tur-t-“; “taşı-t-tır-t-“.

J. Deny *katmerli ettirgen* teriminin izahında -Dir ve -t eklerinin ardılıkla gelmesine dikkat çekmektedir. Söz konusu eklerden biri diğerini takip etmektedir, aynı morfem üst üste gelmemektedir. (Deny 2012 § 585)

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Tatarca üzerine yazılan gramerlerde de fiillerdeki çatı (Tat. *yünelş*) konusu önceleri A. Kazembek, H. Feyizhanov gibi yazarlar tarafından bir yapım kategorisi olarak ele alınmıştır. XX. yüzyıl Tatar gramerlerinden Latif Celey çatıyı işin özneye münasebeti diye değerlendirirken, Veli Hangildin işin nesneye bağlantısı hâlinde gösterir; Dilara Tumaşeva ise bu kategorinin içeriğini sürecin özneye münasebetini bildirdiğini anlatır. Çağdaş Tatar yazı dilinde ise fiilin beş çatısı kabul edilmektedir: 1. Esas çatı (*tüp yünelş*) *bize-* “bezemek, süslemek”; 2. Edilgen çatı (*töşem yünelş*) *bizel-* “bezenmek, süslenmek”; 3. dönüşlü çatı (*kaytum yünelş*) *bizen-* “bezenmek, süslenmek”; 4. Ortaklaşma çatısı (*urtaklık yünelş*) *bizeş-* “beraberce, topluca süslenmek”; 5. Ettirgen çatı (*yökletüv yünelş*) *bizet-* “süsletmek” (Zekiev vd. 2002: 234).

Kazak dil biliminin kurucusu Ahmet Baytursın da daha 1915’te Orenburg’da basılan Til Kural (Kazak Tiliniñ Sarfı) başlıklı gramerinde fiilin 10 türünü gösterir: sabaktı etis (geçişli fiil); salt etis (geçişsiz fiil); ortak etis (ortaklaşma fiili); özdik etis (dönüşlü fiil); özgelik (oldurgan-kausatif fiil); bedeldi etis (ettirgen-faktitif fiil); ırksız etis (edilgen fiil); şağıs etis (kürestir-“güreştirmek” gibi ortaklaşma+faktitif fiil); dürkindi etis (*jazgıla-* “yazıp durmak” gibi sıklık fiili); ösiñki etis (güçlendirme fiili). Bunlar arasından “bedeldi etis” diye adlandırdığı ettirgen çatı örneklerini de şöyle vermiştir: Hat jazdırdı “Mektup yazdırdı”; öleñ aytırdı “türkü söyledi”; üy saldırdı “ev yaptırdı”; kitap aldırdı. (Baytursın 2013: 106).

Kazakça yapım kategorisinin bir monografi hâlinde incelendiği “Kazak tiliniñ sözjasamı” başlıklı çalışmada da -t ekli türevlerin ünlüyle biten fiillerden yapıldığını

gözlüyoruz: tanı-t- “tanıtmak”, jasa-t- “yaptırmak”, sana-t- “saydırmak”, karı-t- “ihtiyarlatmak”; jası-t- “kalbini kırmak”; asıra-t- “hayvan besletmek” (Oralbay vd. 2002: 273-274).

Biz de burada çağdaş Kıpçak lehçelerinden biri olan Karakalpakçada çok ilgi çekici bulunduğumuz -t ekli ettirgen fiil gövdelerini incelemek istiyoruz.

Karakalpakçanın geniş kapsamlı gramerini yazan N. A. Baskakov, ettirgen çatı (*ponuditel'nyy zalog*) başlığı altında dört morfem incelemiştir: 1. -dır; 2. -t; 3. -Gız; 4. -Gır; -Gar; -Ar. Bizim ilgilendiğimiz -t ekli örnekler arasında ise açık heceli şu fiiller öndedir: *bosa-t* “boşaltmak”; *bayı-t* “zengin etmek”; *suvi-t* “soğutmak”. Yazarın bunlar dışındaki -t çatı ekli örneklerinin ise /l/, /r/, /y/ ünsüzleriyle biten gövdelerle sınırlı olması dikkat çekiyor: *kışkar-t* “kısaltmak”; *agar-t* “ağartmak”; *karal-t* “karartmak”; *kemey-t* “azaltmak”; *bökirey-t* “kamburunu çıkartmak”; *ülkey-t* “büyütmek” (Baskakov 1952: 343-344).

“Hezirki Karakalpak Tili -Morfologiya-“ adlı gramerde *Feyildiñ dereje kategoriyası* başlığı altında yedi morfem anılmaktadır: -n, -l, -s, -t, -dir, -ğız, -set. (Nasırov vd. 1981 § 69) *Özgelik dereje* başlığında ettirgenliği sağlayan eklerden -t için, genel Türkçedeki kuralın paralelinde vokal bitişli çok heceli, /rk/ bitişli ya da /y/, /r/, /l/ bitişli fiillere gelen örnekler verilmiştir: *söyle-t* “konuşturmak”, *isle-t* “yaptırmak”, *ürk-it* “ürkütme”, *azay-t* “azaltmak”, *tazar-t* “temizlemek, arıtmak”, *jönel-t* “yönelmek, göndermek”. (Nasırov vd. 1981 §72 2) Ancak çatı ekli gövdelere yeni bir çatı ekinin getirilmesi konusuna değinilmemiştir.

Ceyhun Vedat Uygur da Karakalpak Türkçesi Grameri’nde fiilden fiil yapım eklerinden biri olarak gösterdiği -t- eki için geçişli ve ettirgen geçişli fiiller olarak ağart- “ağartmak”; aşıt- “acıtmak, ekşitmek”; atlat- “atlatmak”; azayt- “azaltmak”, bayıt- “zenginleştirmek”, küldirt- “güldürtmek”; ürkit- “ürkütme” örneklerini vermiş ve pekiştirilmiş fiiller olarak da kayt- “geri dönmek”; jırt- “yırtmak” biçimlerini anmıştır (Uygur 2007: 568).

Karakalpakçada –t Ekli Fiiller

Karakalpakça gramer çalışmalarında anılan bu örneklerin yanı sıra “Karakalpakça-Ruşsa Sözlük (A. N. Baskakov redaktirlewinde) Moskva, 1958” adlı sözlükte yaptığımız taramalar sonucunda da şu örnekleri buluyoruz:

tek heceli, -k bitişli fiillerde: *ürkit-* (fakt. *ürk-*) “korkutmak” (KRS 695)

çok heceli fiillerde: *balpayt-* (fakt. *balpay-*) “yatıştırmak, teskin etmek” (KRS 82)

çok heceli fiillerde (vokal bitişli): *antalat-* (fakt. *antala-*) “mecbur etmek, zorlamak” (KRS 43), *baykat-* (fakt. *bayka-*) “uyarmak” (KRS 78), *sanat-* (fakt. *sana-*) “saydırmak” (KRS 563)

Bu örneklerde de ettirgenlik morfemi -t’nin Karakalpakçada da Genel Türkçedeki kurallar doğrultusunda yapıma hizmet ettiği görülmektedir. Ancak dikkat çekmek istediğimiz nokta, çatı eklerinin üst üste gelme biçimlerinde ettirgen çatı eki -t’nin edilgen (-l) ve dönüşlü (-n) çatılı gövdelerinden sonra gelip birinci durumda edilgenlik işlevini sıfırlaması, ikinci durumda ise herhangi bir değişiklik yaratmadan *katmerli* bir ettirgenlik meydana getirmesidir.

1. Edilgen çatı eki -l üzerine -t

Çatı kategorisi olarak edilgenlik (*pasiflik*), fiilden fiil yapan işlek eklerden -l ile sağlanmaktadır. Açık heceli ya da /l/ bitişli fiillerde ise devreye -n eki girmektedir:

Toplantıya yarım saatlik bir gecikme ile *başlandı*.

-(I)n-/(U)n- çatı ekinin dönüşlülük çatısı ile karıştırılmaması için bazen -(I)n-/(U)n- çatı eki ayrıca bir de -(I)l-/(U)l- çatı eki ile pekiştirilmiştir: *ara-n-/ara-n-il-*, *de-n-/de-n-il-*, *ko-n-/ko-n-ul-* gibi. (Korkmaz 2007: 547)

Çatı eklerinin üst üste gelmelerinin mümkün olduğu durumlar arasında edilgen bir çatının ettirgenlik kategorisine girmesi söz konusu değildir. (Banguoğlu 2007: 275-276; 281-282; Gülsevin 1998, Korkmaz 2007) Çatı eklerinin üst üste gelme durumlarını ayrıntılı biçimde işlediği yazısında Gürer Gülsevin edilgen -meçhul- çatı eki -(I)l'ın kendinden sonra hiçbir çatı eki almadığını belirtmektedir. (Gülsevin 1998: 128-129) “Çatı” kavramı, morfonolojik ve semantik olmak üzere iki alanda da işlev üstlenmektedir. Morfonolojik esaslar bakımından -(I)l ekli pasif bir fiil gövdesine ettirgenlik çatı eklerinden hiçbiri getirilemez. Aynı durumu semantik açı da desteklemektedir. “Okulun camları kırılmış.” cümlesindeki pasif “kırıl-“ gövdesine yapı ve anlamı “ettirgen” görünümüne sokacak bir ek [-t veya -DİR] getirmek mümkün görünmemektedir; yani “kırıl-t-, kırılıttır-“ vb. bir fiilden söz edemeyiz. Dolayısıyla -n ekli pasiflik gövdeleri üzerine de ettirgen -t eki getiremez: *Program istek üzerine yeniden düzenlendi.* vb. Kısacası ettirgenlik işlevinin yerine getirilmesi ancak bir etken bir fiil ile mümkündür.

Karakalpakçada tespit ettiğimiz şu fiiller ise tamamen istisnai bir özellikte edilgen çatılı gövdelere gelen -t ekiyle türemişlerdir:

Kkalp. *dizilt-* (fakt. *dizil-*) “bir sıraya koymak” (KRS 172); *jetilt-* (fakt. *jetil-*) “varmak, yetişmek” (KRS 248); *kağılt-* (fakt. *kağıl-*) “vurmak, çarpmak, kakmak” (KRS 349)

İki çatı ekinin alışık olmadığımız şekilde morfolojik dizimlerinin yanı sıra, söz konusu dizimin (edilgen+ettirgen) semantik açıdan ortaya koyduğu durum da ilgi çekicidir. Fiillerin Karakalpakça-Rusça sözlük içindeki anlam izahları, bu yapının etken çatı kategorisi sonucunu verdiğini kanıtlamaktadır.

2. Dönüslü çatı eki -n üzerine -t

Muharrem Ergin “fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmak eki” olarak andığı -n ekiyle yapılan bazı fiillerin pasiflik ifade ettiğini belirtmektedir: *ara-n-* (*ev arandı*), *süsle-n-* (*şehir süslendi*). (Ergin 1986: 203) Belli bir kuralı olmamakla birlikte dönüşlülük görevi üstlenen -(I)l eki de bazı fiillerde görülmektedir: O zamanlar Tahir hocanın “maddî manevî cömertlik” telkinlerine pek *kapılmışım*. (Korkmaz 2007: 551) Dönüslü gövdelere getirilen çatı eklerine baktığımızda edilgen çatı eki -(I)l ve ettirgen çatı eki -DİR'i görmekteyiz. (Gülsevin 1998: 126-127; Korkmaz 2007: 565) Burada ilgi çekici olarak gördüğümüz -(I)l ekli dönüşlü gövdelerden biri olan *takıl-* fiilini de anmak gerekir. Mansuroğlu “Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar” adlı kapsamlı yazısında -l-’yi “en sonda yer alan” ek olarak tanıttıktan sonra “ancak -t-’nin bazı hâllerde ondan sonra bulunacağını” *katılt-*, *bildirtil-* örnekleriyle dikkatlere sunmaktadır. (Mansuroğlu 1960: 6)

J. Deny birleşik ekli fiil tabanlarında ettirgen ekinin alındığı yerden söz ederken şu açıklamayla yalnızca -DİR ekiyle ettirgenliğin yapılacağını vurgular: “Ettirgen eki, kendisi daima onlardan sonra yer almak şartıyla -(I)n- veya -(I)ş- ekiyle tamlama yapılır. Bundan da şu çıkar ki daha önce ekli olan taban bu defa mecburi olarak çok heceli olur; diğer taraftan da l ve r’den başka bir ünsüzle (yani n veya ş ünsüzüyle) bitmiş olacağı için bunun ettirgen eki de ancak -DİR- olacaktır.” (Deny 2012 § 584) Dönüslü çatı eki üzerine gelen ettirgenlik ekini “F-(I)n -{DİR}-“ formülüyle veren Gülsevin de geçişli fiillerde: *sev-in-dir-*, geçişsiz fiillerde: *kalk-in-dir-* örneklerini dikkatlere sunmuştur. (Gülsevin 1998: 128-131) Korkmaz’ın örnekleri arasında da *giy-in-dir-*, *sev-in-dir-* gibi “dönüslü çatı eki -(I)n + ettirgen çatı eki -DİR” biçimindeki gövdeler yer almaktadır. (Korkmaz 2007: 564)

Karakalpakçada *kiy-in-dir-* “giydirmek, donatmak” (KRS 322) gibi anılan morfonolojik kurala uygun fiillerin yanı sıra, dönüşlü çatı eki -n’den sonra ettirgen çatı eki -t’nin geldiği görülmektedir:

Kkalp. *alda-n-t-* “birini aldatmak, kafa karıştırmak; birini sakinleştirmek” (KRS 37), *alk-in-t-* “tüketmek; nefessiz bırakmak; heyecanlandırmak” (KRS 39), *delbele-n-t-* “çıldürtmek,

anormal hâle getirmek” (KRS 168), *janla-n-t-/janlandır-* “diriltmek, haya vermek” (KRS 226), *jelpi-n-t-* “kendini yellemek (*yelpaze vb. ile*)” (KRS 244)

Dönüştürücü çatı eki -n + ettirgenlik çatı eki -t ardılığında fiil görünümünde ettirgenliğin sürdüğünü söylemek mümkündür. Edilgen çatı üzerine getirilen -t ekindeki durum burada geçerli değildir.

Karakalpakçadaki fiil görünümlerinin anılan -t ekli kullanımları üzerine, bu çatı morfem diziliminden çıkarılabilecek üç sonuç vardır:

1. Ettirgen (*faktitif*) çatı kategorisinde görev üstlenen -t ekinin etken (*aktif*) çatılı bir fiil üstüne gelmesi gerekmektedir. Aksi hâlde morfolojik ve semantik düzlemde duran *çatı* kavramının işlevi sıfırlanacaktır.

2. Edilgen çatılı bir fiil tabanının ettirgenlik vasfı kazanması mümkün görünmemektedir. Bunun temelinde morfolojik kuralların yanı sıra semantik alanın da ağırlığı söz konusudur. Karakalpakçadaki -l ekli edilgen çatılı fiillere gelen ettirgenlik eki -t, yapım bakımından türemeye hizmet ederek söz varlığına yeni bir fiil vermiş gibi görünse de semantik açıdan anlam karşılığı da *etken* bir görünüm kazanmıştır.

3. Dönüştürücü çatı morfeminin bulunduğu fiil tabanlarına getirilen ettirgenlik ekinin yalnızca -*Dir* olması beklenmektedir. Karakalpakça için dikkat çekici olan nokta yalnızca -n morfemiyle genişletilen dönüştürücü fiil gövdelerinin -t morfemiyle de yapımda kendine yer bulmasıdır. Burada dönüştürücü çatının ettirgenlik görünümü kazanmış olması herhangi bir değişiklik yaratmamıştır.

Kaynaklar

BANGUOĞLU, T. (2007) *Türkçenin Grameri*, 8. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları 528.

BASKAKOV, N. A. (1952) *Karakalpakskiy yazık II Fonetika i Morfolojiya*. Moskva: NAUK.

BAYTURSINOV, A. (2013) *Kazak til biliminiñ meseleleri*. (Kurastırğanı: G. Enes) Almatı: Abzal-Ay Baspası.

DEMİRCAN, Ö. (2003), *Türk Dilinde Çatı*, 1. Baskı, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

DENY, J. (2012) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

EKER, S. (2003) *Çağdaş Türk Dili*, İstanbul: Grafiker Yayınları.

ERGİN, M. (1986) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

GENCAN, T. N. (1979) *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

GÜLSEVİN, G. (1998) “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmî Araştırmalar*. İstanbul.

KARA, F. (2016) “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (3), s. 1204-1215.

Karakalpaksko-russkiy slovar' (1958) Red. N. A. Baskakov, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey

Kazak Tilinin Birtomdık Ülken Tüsindirme Sözdigi (2013) Red. N. Veli, Ş. Kurmanbayulu, M. Malbakov vd. Almatı: Devir Baspası.

KERİMOĞLU, C. (2009) "Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik", *Journal of Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History*, 4/8, s.1734-1745.

KONONOV, A. N. (1956) *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad: "Akademiya NAUK SSSR", s. 569

KORKMAZ, Z. (2007) *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*. Ankara: TDK Yay.

LYONS, J. (1983) *Kuramsal Dilbilimine Giriş* (Türkçesi: Ahmet Kocaman), Ankara: TDK 512.

MANSUROĞLU, M. (1960) "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Notlar", *İÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X., 5-24.

MUSAOĞLU, M. (2008). "Türkçede Çatı", *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 207-234.

NASIROV, D. S. vd. (1981) *Hezirgi Karakalpak Tili, Morfologiya*. Nökis: Karakalpakstan Baspası.

NÉMETH, G. (1916) *Türkische Grammatik*, Berlin: Göschen 771.

ORALBAY, N. (2002) *Qazaq Tiliniñ Sözjasamı*, Almatı.

ÖNER, M. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK 703.

TUNA, O. N. (1986) "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (XXIV-XXV'den ayrı basım). İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.

UYGUR, C. V. (2007), "Karakalpak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. Ercilasun) Ankara: Akçağ, 543.-622.

UYGUR, C. V. (2010) *Karakalpak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kriter Yayın.

YUDAHİN, K. K. (2011) *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas (Birleştirilmiş 1. Baskı), Ankara: TDK 93.

ZEKİEV, M. Z. vd. (2002) *Tatar Grammatikası*, Öç Tomda, Morfologiya II Tom, Meskev-Kazan.

Kısaltmalar

KRS : *Karakalpaksko-russkiy slovar'* (1958) Red. N. A. Baskakov, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey

KS : YUDAHİN, K. K. (2011) *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas (Birleştirilmiş 1. Baskı), Ankara: TDK 93

KTS : *Kazak Tilinin Birtomdik Ülken Tüsindirme Sözdigi* (2013) Red. N. Veli, Ş. Kurmanbayulı, M. Malbakov vd. Almatı: Devir Baspası.

bk. : bakınız